

El molí paperer d'En Canyís, a Valldemossa. Notícia i assaig de reconstrucció.

NICOLAU S. CAÑELLAS SERRANO
ANTONIA M. CALAFAT RIVAS

Introducció

A Mallorca, almenys d'ençà de l'època àrab i potser des de la romana,¹ s'ha usat la força hidràulica per a tasques diverses. Normalment s'emprava per moldre gra (als molins fariners) i, en alguns casos, per batanar draps (als molins drapers). A partir del segle XVIII, i especialment del XIX, la força de l'aigua va servir per a altres funcions: fabricar paper, oli, teixits... A més, ja al segle XX, s'usà per produir electricitat.

Un dels factors que va permetre que es diversificàs l'aprofitament de l'energia hidràulica, va ésser la disponibilitat de nous mecanismes per captar-la: primer les rodes verticals i llavors les turbines, que complementaren i substituïren els vells molins de cup.

En aquest treball donam notícia de la troballa i miram de reconstruir el funcionament d'una d'aquestes instal·lacions: el molí paperer d'en Canyís, a Valldemossa: allà, a finals del segle XIX, aprofitant un salt de la síquia de la font de la Tornera, es va aixecar un molí de roda vertical que impulsava una pila holandesa per fer paper.

El molí d'en Canyís

Vàrem saber d'aquest molí gràcies a la bona memòria de Josep Ripoll Darder, de Son Niu (1902-1996), a la memòria del qual voldríem dedicar aquest treball. Segons el seu testimoni, el molí només produïa paper groller, havia marxat fins poc abans que ell nasqués, el 1902, i recordava que a l'encarregat o propietari li deien *En Canyís*. Com que actualment aquest molí no sembla que sigui conegut amb cap nom, nosaltres l'hem batiat com a molí d'en Canyís.

No hem trobat cap font escrita que en parli: en primer lloc, no s'ha pogut localitzar la matrícula industrial a l'arxiu municipal de Valldemossa. El 1789, l'inventari de la RSEAP només anomena un molí paperer a Manacor. L'Arxiduc a *Die Balearen*

¹ Damià CERDÀ: "De l'època obscura de Pollença. De la Pax Romana", *Cala Murta*, 14, Pollença, 1993, 22.

(1880-84) no anomena cap molí paperer a Valldemossa, i tampoc no n'apareix cap a la guia industrial d'Alcàntara Peña (1891). Per això pensam que degué tenir una existència molt breu, durant la darrera dècada del segle XIX.

És ben versemblant que l'existència del molí d'en Canyís estigui relacionada amb la de la fàbrica de paper de Canet, situada devora s'Esgleieta, a devers 9 km de Valldemossa. Aquesta fàbrica va esser muntada el 1839.² Entorn de 1880 ocupava entre quinze i vint persones i constava de: *tres talleres separados, dos de los cuales disponen de sendas parejas de batanes, mientras que el tercero sólo tiene uno, todos accionados por energía hidráulica* (Habsburg. 1880, 666). El juliol de 1870, Bartomeu Ferrà i Perelló (1843-1924) va dibuixar-ne un per a *Die Balearen*, però finalment l'Arxiduc no el va incloure a l'obra (Làm. 1). El dibuix mostra un molí paperer amb tres jocs de maces, impulsades per una roda vertical de calaixons. Una altra roda més petita servia per netejar els pedaços que devien estar dedins. Un detall mostra el funcionament de les maces i la premsa del paper.³

Per què degué tenir el molí d'en Canyís una existència tan breu? Els molins paperers, a l'inrevés que els drapers, no eren especialment contaminants,⁴ per tant, no és probable que hi hagués problemes amb els altres usuaris de la Tornera. La informació que ens dóna l'Arxiduc ens permet plantejar una altra possibilitat. En parlar dels molins paperers de Canet remarca: *Al cabo del año se producen usualmente no más de 120-150 quintars (4.800-6.000 kg) destinados al mercado propio y al de Menorca, Eivissa, Barcelona, Valencia, las islas Canarias, Cuba y Puerto Rico.*⁵ Per ventura, la guerra de 1898, que va representar la pèrdua dels mercats de Cuba i Puerto Rico, podria haver estat la causant del tancament del molí.

Segons Josep Ripoll, el molí estava part davall les cases de Son Viscos, vora la síquia de la font de la Tornera, just devora el torrent (fig. 1). Visitarem l'indret i allà on ell ens havia dit, sols trobarem un magnífic molí fariner de cup, però cap rastre del molí paperer. Just devora aquest molí hi havia les restes d'una construcció esbucada, que semblava annexa al molí de cup. Les runes d'aquesta construcció estaven amagades sota una cortina d'esbatzers. Empesos per la seguretat de Josep Ripoll, al llarg d'un parell de visites, anàrem obrint-nos pas dins l'embull fins a descobrir el molí perdut.

Es tracta d'un edifici de planta rectangular, de 13 x 9,5 metres (123 m²). Està construït entre el molí de cup i el torrent de Valldemossa (fig. 2). El terreny sobre el qual s'aixeca és escalonat: la cambra posterior està un metre per damunt del nivell de la cambra intermèdia i dos per damunt del sòl de les cambres davanteres. De fet, a la part de darrera, al canal on hi havia la roda, encara s'aprecien les empremtes dels barrobins que s'usaren per fer espai per a l'edifici.

Un cop el molí paperer va esser tancat, es varen desmuntar totes les parts metàl·liques. L'abandó del recinte i la humitat de l'indret degueren degradar prou aviat el

² Joana Maria ESCARTIN: *El procés d'industrialització a Esporles 1830-1960*, Esporles, 1991, 56.

³ Arxiu Bartomeu Ferrà.

⁴ I. GONZALEZ: *Fábricas hidráulicas españolas.*, Madrid, 1987, 309-310.

⁵ L. S. HABSURG LORENA: *Las Baleares por la palabra y el grabado. Mallorca (Parte general)*, 6. Palma, 1989, 666-667.

conjunt, que es va enrunar. Posteriorment l'espai es va usar com a sòll, i en aquest moment es varen retirar les runes del sostre i es consolidaren els murs de l'edifici coronant-los amb una eskena d'ase. A més, es construïren dues sòlls, a les quals en temps més recents es va afegir una tercera (fig. 2).

En l'actualitat sols es reconeixen les parets de tancament de l'edifici, el canal on hi havia la roda vertical, les restes dels suports dels eixos i les d'una pila holandesa. Gràcies al fet que molts d'aquests elements són grans blocs de pedra tallada, difícils de manejar o d'aprofitar per a qualsevol altre servei, s'han conservat fins als nostres dies.

L'aigua

La font de la Tornera és una de les més cabaloses del terme de Valldemossa, neix al torrent, a la part baixa de la vila, en es Nogueral, actualment arriba fins a Son Puig, ben passat s'Estret; pel camí impulsava fins a sis molins (fig. 1). Si prescindim de la prolongació fins a Son Puig, que sembla un afegit, la síquia va travessant el torrent definint quatre parcel·les en forma de fus a banda i banda, d'acord amb el model d'espai irrigat de fons de vall plantejat per Kirchner a la síquia de Coanegra com a típic de les comunitats andalusines establertes a Mallorca.⁶ La posició que ocupa el salt en aquest sistema, a la vora del torrent, al final d'una parcel·la, s'adapta igualment al model proposat per Kirchner.⁷ (Tots aquests indicis ens fan pensar que el traçat de la síquia i l'aprofitament d'aquest salt es remunten a l'època àrab (s. IX-XIII). Dóna suport a aquesta idea el fet que a la documentació catalana immediata a la conquesta apareixen esmentats dos molins d'Arocodí, els quals es poden relacionar amb l'alqueria de Beniracodí, freqüentment anomenada al llarg del segle XIII.⁸ Segons Joan Muntaner, aquesta alqueria hauria donat lloc a la possessió de Son Viscos, on actualment es troben els molins.⁹

Però com ja hem dit, no degué ésser fins a la darrera dècada del segle XIX que el molí de cup va ésser substituït o complementat pel nou molí paperer. Això no és gens estrany: a Esporles, el molí draper de Can Mavi, amb dues rodes verticals, va substituir un molí de cup; a Sòller, alguns molins de cup varen ésser també reemplaçats per molins de roda vertical.

En el tram comprès entre la font i el molí hi ha les restes de dos molins més, tots dos de cup (fig. 1). El primer es troba vora la carretera, al costat de Son Viscos, té una bassa per emmagatzemar l'aigua. El segon, que està a l'alçada de Son Calafat, i el que ens ocupa no tenen cap bassa, sinó un simple eixamplament de la síquia. Probablement, l'important cabal de la Tornera no devia fer necessària la bassa d'emmagatzemament, o tal volta el fet que aquest molí es trobàs a la mateixa propietat que la bassa del primer,

⁶ Helena KIRCHNER: "Espais irrigats andalusins a la Serra de Tramuntana de Mallorca i la seva vinculació amb el poblament", *Afers. Conquesta i organització feudal de Mallorca*, 18, Catarroja, 1994, 325.

⁷ Helena KIRCHNER: "Espais irrigats andalusins a la Serra de Tramuntana de Mallorca i la seva vinculació amb el poblament", *Afers. Conquesta i organització feudal de Mallorca*, 18, Catarroja, 1994, 325.

⁸ Antoni MUT CALAFELL i Guillem ROSSELLO BORDOY: *La «Remembrança...» de Nunyo Sanç. Una relació de les seves propietats a la ruralia de Mallorca*, Palma, 1993, 132-133.

⁹ Juan MUNTANER BUJOSA: *Llegat Muntaner*. Biblioteca Bartomeu March Servera. Palma, [inèdit], carp. 7.12.

permetia coordinar l'aprofitament de la bassa. No queda cap resta de la comporta que devia regular l'arribada d'aigua a la roda, ni del canal que la hi conduïa.

L'energia es captava mitjançant una gran roda vertical de calaixons (fig. 3: 1). La roda ha desaparegut, però es conserven les empremtes de la subjecció de l'eix (fig. 3: 2 i 3) i el canal dins el qual girava (fig. 3: 4). Els molins amb rodes d'aquest tipus es varen introduir a Mallorca a partir del segle XVIII. Aquestes rodes verticals presentaven al llarg de tot el perímetre uns calaixons, de fusta o zinc, que s'anaven omplint a mesura que l'aigua hi queia dedins (fig. 3: 5 i lám 1). En estar plens, per efecte del propi pes, feien girar la roda. Per mor de la seva mida, aquestes rodes giraven lentament i per transmetre el moviment havien de menester engranatges multiplicadors. Per això aquests molins eren més difícils de construir i mantenir que els de cup. Però el seu rendiment, molt superior al d'aquests, els feia més aptes per impulsar instal·lacions de tipus industrial. Així, tots els molins paperers a Mallorca sembla que han estat d'aquest tipus.

La roda del molí d'en Canyís feia entorn de set metres de diàmetre i 0,80 metres d'ampla. A Mallorca el diàmetre d'aquestes rodes oscil·la entre els 2,5 metres (a la tafona de Son Torrella, Santa Maria) i els 7 m (al molí de Son Agulla, Santa Maria).¹⁰

L'aigua que havia impulsat la roda havia de tornar a la síquia de la Tornera. Una conducció subterrània devia anar des de la part central del canal a la síquia (fig. 2). Al costat del molí que mira al torrent s'aprecia la sortida d'una claveguera. Es devia tractar de la sortida d'aigües usades en el procés de fabricació del paper, que no devien esser aptes per tornar a la síquia.

Mecanismes de transmissió de l'energia

A l'interior del molí queden algunes restes de l'ancoratge dels engranatges que transmetien el moviment a la pila holandesa. Abans d'intentar reconstruir els mecanismes val la pena establir dues premisses:

El moló, l'element mòbil de la pila, havia de girar a un màxim de 180 o 226 rpm.¹¹ La roda vertical girava a una velocitat molt menor, per això era necessari l'ús d'engranatges multiplicadors.

Moló i roda voltaven en un mateix pla, per això no feia falta cap canvi de sentit en el moviment.

Gràcies a les restes d'ancoratges existents (fotografia 1) es pot constatar l'existència de tres eixos:

el de la roda (fig. 3: 6): a la part exterior de l'edifici, l'aguantava una peça de pedra viva, on es conserven les empremtes de l'ancoratge (fig. 3: 2), a la part interior, un pilar, d'1,3 m d'alt,

¹⁰ Nicolau CAÑELLAS: *L'aigua, el vent, la sang. L'ús de les forces tradicionals a Mallorca*, Palma, 1993, 80-81.

¹¹ I. GONZALEZ: *Fábricas hidráulicas españolas*, Madrid, 1987, 316.

coronat per un bloc de pedra, on s'aprecien també les osques de l'ancoratge de l'eix (fig. 3: 3).

el de transmissió (fig. 3: 7): per un extrem estava fixat en un nínxol a la paret (fig. 3: 8), on hi ha un llenyam que conserva els dos grampons de ferro que fixaven l'ancoratge. Per l'altre extrem anava encaixat a un costat de la pila holandesa. A la part que encara resta de la pila es pot apreciar part de l'osca que subjectava l'ancoratge (fig. 3: 9). L'altra part ha desaparegut.

el del moló (fig. 3: 10): es conserven les restes de les osques de l'ancoratge a cada extrem: en un suport de pedra (fig. 3: 11) i al tabic intermedi de la pila (fig. 3: 12).

En altres molins de roda vertical a Mallorca, es poden veure mecanismes de transmissió formats per tres eixos, on hi ha quatre engranatges multiplicadors: per exemple, al de Son Comparet, a Son Servera, o al de Can Negre, a Sóller. Es tracta, per tant, d'un mecanisme ben conegut i documentat a Mallorca.

No queda cap resta dels engranatges, però se'n pot avaluar el diàmetre segons l'alçada sobre el nivell del sòl a la qual es trobava l'eix, i segons la distància a l'altre eix.

Partint d'aquestes premisses i constatacions, hem reconstruït el sistema d'engranatges del molí, que devia ésser el següent:

Eix principal: en aquest eix voltava l'engranatge principal (fig. 3: 13). Es devia tractar d'una roda de ferro de devers 2,40 metres de diàmetre. És el mateix diàmetre que el de l'engranatge principal del molí fariner de Son Agulla a Coanegra, la roda del qual, curiosament, té un diàmetre semblant a la del molí d'en Canyís.

Eix de transmissió: en aquest eix hi voltaven dos engranatges, el primer, de 0,4-0,5 metres de diàmetre (fig. 3: 14), engranava amb l'engranatge principal. El segon, d'uns 0,7-0,8 metres de diàmetre (fig. 3: 15), engranava amb el de l'eix del moló.

Eix del moló: aquí hi havia el darrer engranatge, que devia fer devers 0,4-0,5 metres de diàmetre (fig. 3: 16).

El conjunt d'engranatges que hem descrit haurien multiplicat les voltes de la roda entre 8 i 12 vegades, factor de multiplicació que sembla una mica insuficient, tenint en compte la velocitat a la qual havia de voltar la pila (un màxim de 180 o 226 rpm).

Resulta interessant comparar aquesta complexa transmissió amb la del molí de Canet. En aquest cas, per aixecar i deixar caure les maces, era suficient un eix ben gruixat, guarnit de lleves que actuaven sobre les maces (làm 1)

La fabricació de paper

El paper es va fer per primer cop a la Xina a començaments del segle II a.C.¹² Segons la tradició, no es va començar a usar per escriure-hi fins que, entre el 150 i el 250 d. C., un ministre xinès, Ts'ai Lun, va adaptar el material a aquest ús.¹³ (Mentrestant, a Occident s'empraven altres matèries molt més costoses com a suport dels escrits: el papir i el pergami.

Els xinesos guardaren llur secret fins l'any 751, quan els àrabs capturaren un grup de paperaires i conegueren així aquesta matèria i la manera com es fabricava.¹⁴ Els àrabs anaren estenent la tècnica cap a Occident, fins que al segle XI ja trobam a la península Ibèrica dades de fabricació de paper a Xàtiva, que es va fer molt famosa com a centre paperer.¹⁵

Tot i que el paper es pot fabricar amb la força humana, aquesta feina resulta penosa i molt poc rendible. L'aprofitament d'altres energies, especialment per a la preparació de la pasta de paper, resulta molt interessant i permet increments significatius en la producció. Generalment aquesta energia s'obtenia de la força hidràulica, en els anomenats molins paperers, tot i que a Holanda no eren estranys els molins paperers de vent.¹⁶

Al segle XII ja sabem de molins paperers a Catalunya,¹⁷ però a Mallorca no se n'han trobat d'esmentats fins al segle XVIII.¹⁸ El 1784 només hi havia el de Manacor, a la vall de la Nou,¹⁹ però a partir del segle XIX n'hi va haver bastants més: a Puigpunyent, Esporles, Valldemossa i Sóller.²⁰

El paper no és més que un conjunt de fibres de cel·lulosa, disposades en una capa fina. Tradicionalment la cel·lulosa s'obtenia a partir de draps, fets amb fibres vegetals: cotó o lli. Els pedacers (a Mallorca) o els drapaires (al Principat) eren els encarregats d'arreglar casa per casa aquesta primera matèria. Però disposar-ne en suficient quantitat va arribar a esdevenir un problema greu, per la qual cosa es va arribar a usar qualsevol cosa que contingüés cel·lulosa: canya, espartenyes velles, paper vell i finalment arbres, que és la matèria que avui en dia s'utilitza.

No sabem quina era la matèria primera usada al molí d'en Canyís, però cal recordar que a la banda de Valldemossa, fins a la meitat dels anys quaranta, els carritxers aplegaven càrritx i el venien a s'Esgleieta, on l'usaven per fer-ne paper. L'Arxiduc anomena els carritxers quan parla de la construcció del camí de Sa Foradada, entorn de 1877: *Cap a sa Foradada, un temps no hi havia altre camí que un tirany pels carritxers*

¹² ANONIM: *El museu-molí paperer de Capellades*, Capellades, 1991, 17.

¹³ ANONIM: *El museu-molí paperer de Capellades*, Capellades, 1991, 18.

¹⁴ ANONIM: *El museu-molí paperer de Capellades*, Capellades, 1991, 20.

¹⁵ ANONIM: *El museu-molí paperer de Capellades*, Capellades, 1991, 29.

¹⁶ Richard L. HILLS: *Power from wind. A history of windmill technology*. Cambridge, 1994, 182.

¹⁷ ANONIM: *El museu-molí paperer de Capellades*, Capellades, 1991, 32.

¹⁸ Nicolau CAÑELLAS: *L'aigua, el vent, la sang. L'ús de les forces tradicionals a Mallorca*, Palma, 1993, 156.

¹⁹ REAL SOCIEDAD ECONOMICA MALLORQUINA DE AMIGOS DEL PAIS: *Memorias de la Real Sociedad Economica Mallorquina de Amigos del País. Primera Parte*, Palma, 1784, 258.

²⁰ Nicolau CAÑELLAS: *L'aigua, el vent, la sang. L'ús de les forces tradicionals a Mallorca*, Palma, 1993, 104-105.

(Habsburg, 1911, 66). Després de la guerra es va fer càrritx al pas del Moro, al port de Valldemossa i als costers de Raixeta. Aquesta tasca es feia fins i tot als costers més empinat: conten d'un carritxer que va anar a tallar càrritx amb un ase, en arribar el va fermar a un ullastre, però l'animal va llenegar pendent avall i va morir penjat. Per evitar problemes d'aquesta mena i per alleugerir la feina de transport, els darrers carritxers duïen un cable d'acer, que penjaven entre dos arbres, i que feien servir per davallar els manats de càrritx al carregador.

Gràcies a l'Arxiduc també sabem que entorn de 1880-84, als molins paperers de Canet, s'usaven: *todo tipo de harapos, especialmente las alpargatas viejas* (espartenyets) *traídas al efecto desde Eivissa y la Península.*²¹

Les passes fonamentals per produir paper a partir de draps eren les següents:

Procés	Instal·lació
Selecció, retall manual i neteja dels draps	Torn d'espolsar
Fermentació dels draps amb aigua	Piques
Elaboració de la pasta de cel·lulosa	Pila holandesa
Elaboració dels fulls	Pica
Premsat dels fulls	Premsa
Assecat dels fulls	Porxo airejat

Com veiem, feien falta molts elements per dur a terme tot el procés, en qualsevol cas, l'ús posterior del recinte del molí d'en Canyís com a soll i l'abandonament ulterior, varen alterar les restes de manera que avui en dia l'únic element reconeixible és la pila holandesa.

Al dibuix de Bartomeu Ferrà podem veure dues instal·lacions que no s'han pogut localitzar al molí d'en Canyís: una roda per netejar draps i la premsa (lâm 1). La roda per netejar draps era una petita roda vertical, que no sembla estar connectada a cap mecanisme de transmissió. Per ventura els pedaços que s'havien de netejar s'introduïen a l'interior de la roda. Un altre mecanisme per realitzar aquesta tasca era el torn d'espolsar: un simple tambor cobert amb reixeta i que es feia girar a braç. Pel que fa a la premsa devia ésser ben semblant a la del molí d'en Canyís.

Piles holandeses

²¹ L. S. HABSBERG LORENA: *Las Baleares por la palabra y el grabado. Mallorca (Parte general)*, 6. Palma, 1989, 666.

Tradicionalment la pasta de paper s'elaborava amb l'ajut de maces, que copejaven els draps una i altra vegada fins a esmicolar-los i convertir-los en la pasta de paper, tal com es veu al dibuix del molí de Canet de Bartomeu Ferrà (lám 1). Però les maces eren males de moure amb molins de vent, que els holandesos havien d'emprar per mor que els escassos desnivells del seu país no els permetien usar molins d'aigua.²²

Per això, entorn de finals del segle XVII²³ o començaments del XVIII²⁴ va aparèixer la pila holandesa, que permetia elaborar la pasta mitjançant un moviment rotatiu, molt més fàcil d'adaptar als molins de vent. Al nostre país, les primeres notícies de l'ús de piles holandeses es remunten a l'any 1764, en què es muntaren a Alcoi. A Mallorca sabem que s'usaren piles holandeses a Can Trias (Esporles), fàbrica fundada el 1882.²⁵

L'element més important d'una pila holandesa és el moló (fig. 4: 1): un cilindre de fusta o ferro guarnit de ganivetes d'acer paral·leles a l'arbre de rotació, que servia per trossejar els pedaços i alhora feia circular la mescla continguda a la pila. La pila pròpiament dita tenia forma rectangular, amb els extrems arrodonits, per facilitar la circulació de la pasta (fig. 4: 2). Un tabic longitudinal (fig. 4: 3), obert als extrems, permetia que la pasta circulàs a l'interior de la pila.

Al molí d'en Canyís resta la part més important de la pila, allà on girava el moló (fotografia 2). Es tracta d'un gran bloc de pedra viva tallada, que originalment devia fer almenys 1,10 x 0,70 x 1,40 metres, entorn d'un metre cúbic (fig. 4: 4). La pedra està tallada deixant un canal interior de 67 cm d'amplària i 35 cm de fondària (fig. 4: 5). A les voreres, de 20 centímetres d'amplària, s'aprecien les osques on girava l'eix del moló (fig. 4: 6). Als extrems, algunes restes de grapes de ferro permeten endevinar la continuació de la pila (fig. 4: 7).

El fons del canal no és pla. Just on hi havia el moló hi ha una regata de 18 cm d'amplària i 14 cm de profunditat que travessa el bloc de banda a banda (fig. 4: 8). Es deu tractar del canal que permetia que es renovàs l'aigua a la pila. A més, el fons de la síquia dibuixa una corba ascendent (fig. 4: 9), que acaba en una rampa on la pila tornava a fer-se més fonda. Aquesta corba s'adaptava al perfil del moló i servia per assegurar un bon contacte entre el moló i els draps.

Just devora la pila hi ha dos blocs de pedra, de forma rectangular, lleugerament corbada, de 60 cm d'amplària i 70 cm de llargària a la banda superior (fig. 4: 10). Aquestes peces podrien haver servit per cobrir el moló, per evitar els esquitxos.

No està clar de quin material devia esser la resta de la pila, de la qual no hem trobat cap resta. Les piles podien esser de fusta, pedra o metall.²⁶ Si la del molí d'en

²² I. GONZALEZ: *Fábricas hidráulicas españolas*, Madrid, 1987, 311.

²³ ANONIM: *El museu-molí paperer de Capellades*, Capellades, 1991, 17.

²⁴ GONZALEZ, I.: *Fábricas hidráulicas españolas*, Madrid, 1987, 313.

²⁵ Joana Maria ESCARTIN: *El procés d'industrialització a Esporles 1830 -1960*, Esporles, 1991, 78-

79.

²⁶ I. GONZALEZ: *Fábricas hidráulicas españolas*, Madrid, 1987, 316.

Canyís era metàl·lica, degué ésser retirada en desmantellar el molí, si era de fusta, tal volta va ésser usada com a combustible o es va podrir i ha desaparegut.

Cloenda

A Mallorca, a finals del segle XIX, la força hidràulica va ésser una font d'energia ben habitual a moltes indústries. Els salts de les síquies de la font Major i de na Bastera, totes dues a Esporles, foren intensivament aprofitats per impulsar fàbriques tèxtils, de paper, cimiteres, molins d'escorça, molins drapers... També s'aprofitaren altres salts: a Son Net (Puigpunyent) hi havia un molí paperer; a Can Morei (Coanegra), una fàbrica de teixits; al molí de Baix (Bunyola), un molí de ciment; a Sóller, una fàbrica de paper... (Cañellas. 1993, 75-81). Com es pot veure, el molí paperer d'en Canyís no és un cas aïllat, sinó que es troba plenament inserit en aquell moment de la industrialització mallorquina.

Per una altra part, cal destacar que la troballa d'aquest molí només ha estat possible gràcies a una font oral. Es tracta, doncs, d'un excel·lent exemple de la importància de les fonts orals per a l'estudi de la història més recent.

Bibliografia

- ANONIM: *El museu-molí paperer de Capellades*, Capellades, 1991, Museu-molí paperer de Capellades
- Nicolau S. CAÑELLAS: *L'aigua, el vent, la sang. L'ús de les forces tradicionals a Mallorca*, Palma, 1993. Col·lecció «Menjaments», núm. 6. Edicions Documenta Balear / Col·legi Oficial d'Enginyers Industrials de Balears.
- Damià CERDÀ: "De l'època obscura de Pollença. De la Pax Romana", *Cala Murta*, 14, Pollença, 1993, 8-29.
- Joana Maria ESCARTIN: *El procés d'industrialització a Esporles 1830-1960*, Esporles, 1991, Ajuntament d'Esporles.
- I. GONZALEZ: *Fábricas hidráulicas españolas.*, Madrid, 1987, Ministerio de Obras Públicas y Urbanismo. CEHOPU.
- L. S. HABSBURG LORENA: *Las Baleares por la palabra y el grabado. Mallorca (Parte especial)*, 8, Palma, 1991, Caja de Baleares. Sa Nostra.
- L. S. HABSBURG LORENA: *Las Baleares por la palabra y el grabado. Mallorca (Parte general)*, 6, Palma, 1989 Caja de Baleares. Sa Nostra.
- L. S. HABSBURG LORENA: "Lo que sé de Miramar", Obres completes, Barcelona, Ed. Selecta - Catalònia, 1990, (Club de Butxaca nº 91)
- Richard L.HILLS: *Power from wind. A history of windmill technology*. Cambridge, 1994, University Press.
- Helena KIRCHNER: "Espais irrigats andalusins a la Serra de Tramuntana de Mallorca i la seva vinculació amb el poblament", *Afers. Conquesta i organització feudal de Mallorca*, 18, Catarroja., 1994, 313-336
- Juan MUNTANER BUJOSA: *Llegat Muntaner*. Biblioteca Bartomeu March Servera. Palma.[Inèdit].
- Antoni MUT CALAFELL i Guillem ROSSELLO BORDOY: *La «Remembrança...» de Nunyo Sang. Una relació de les seves propietats a la ruralia de Mallorca.*, Palma, 1993, Conselleria de Cultura, Educació i Esports, Govern Balear.
- P. de Alcántara PENYA: *Guia manual de las islas Baleares con indicador comercial*. Palma, 1891, Librería de J. Tous. Editor. Palma, 1891
- REAL SOCIEDAD ECONOMICA MALLORQUINA DE AMIGOS DEL PAIS: *Memorias de la Real Sociedad Economica Mallorquina de Amigos del Pais. Primera Parte*. Palma, 1784, Ignacio Sarrá y Frau. Impresor.

RESUM

A finals del segle XIX, un dels salts de la síquia de la Tornera, de Valldemossa, va esser aprofitat per bastir un molí paperer, el qual va tenir una existència molt breu. A n'aquest treball es dóna notícia de la seva localització i es fa un assaig de reconstrucció de les restes.

ABSTRACT

At the end of the XIX century one of the falls of the ditch of la Tornera, in Valldemossa, was utilized for building a paper mill which lasted a very short time. In this work we inform about its location and make an attempt to reconstruct the remains.